

מרחב ההנצחה והזיכרון בכפר הנוער כדורי

אסתי ינקלביץ

בתחילה עמד הדבר השלם בראש הכול: הכלל הגדול, פלא המדינה, האומה והניצחון. ואחר בצבצו קובלנות היחיד, הקורבן האישי והביוגרפיה הנאבקת, הגבורה עם ההיסטוריה ועוד אחר־כך עלתה המחאה הגדולה על עצם היות מלחמה, על עדיין מלחמות והערגה אל לא־עוד מלחמות, עם הצורך לקחת ולשנות כעת־מייד את כיוון המדיניות שלנו.¹

מבוא

בכפר הנוער כדורי, שפתח את שעריו כבית ספר חקלאי ממשלתי מנדטורי בשנת 1934, הוקם בין שנות החמישים לשנות השמונים מרחב הנצחה וזיכרון באזור המזרחי של המוסד. מרחב ההנצחה כלל אנדרטה שהוצבה מעל לחדר יזכור, חורשת נופלים ופינות הנצחה נוספות. לאורך השנים עבר המתחם שינויים ותמורות, ובכלל זה גם התנתקות פיזית ממרכז החיים הבית הספרי, וזו גרמה להזנחה ולעזובה. מציאות מטרידה זו הביאה לידי העתקת מרחב ההנצחה אל תוך המרחב הבית הספרי ולהקמה של אנדרטה חדשה וחדר זיכרון אחר. בשנים האחרונות חודשו המאמצים לחבר את המרחב המקורי למכלול הבית ספרי, ולאחרונה עבר הליך של שיקום, תכנון סביבתי מחודש, הכולל סלילת תוואי המחבר בין שני האזורים, בנייה של כיתת לימוד חיצונית וגינון, ובהדרגה חוזר המתחם לשמש מרחב זיכרון והנצחה חי ופעיל.

בית ספר כדורי זכה כבר בשנותיו הראשונות להכרה בהיותו "אוניברסיטה של החקלאות"²; ומציאות זו גרמה מחד גיסא לביקוש גובר ומאידך גיסא למיין קפדני של המועמדים שביקשו לבוא בשעריו. בוגריו מזוהים עם דור הצברים שהשקפתו עוצבה במערכת החינוך

1. מתוך דברים שנשא ס' יזהר בטקס גילוי האנדרטה לחללי אוניברסיטת תל־אביב בשנת 1985.

2. ח' הלפרין, 16 באוקטובר 1944, ארכיון העבודה מכון לבון (אה"ע), 235-1-959 IV.

העברית-ציונית, דור שחונך לאור מיתוס החלוץ המתיישב והשומר. בספרות העברית של שנות הארבעים והחמישים שימשה דמותו של בוגר החינוך החקלאי בכלל ובית ספר כדורי בפרט בת דמותה של דמות הצבר הסטראוטיפי, בעל התכונות הטיפוסיות של בני הדור.³ תלמידי כדורי התגייסו להגנה במהלך לימודיהם, ועם הקמת הפלמ"ח בקיץ 1941 היו מהראשונים לאייש את שורותיו. הם התגייסו לצבא הבריטי ולבריגדה היהודית, ובמלחמת העצמאות מילאו תפקידי פיקוד ולחימה רבים. בחורף 1949 התברר המחיר הכבד שגבתה המלחמה: 48 בוגרים של כדורי, מקרב 320 בוגרי המוסד עד אז, נפלו בקרבות. עם תום המלחמה החלו מאמצים להקמת אתר זיכרון להנצחת החללים, וביוזמה משותפת של בית הספר, ההורים השכולים, הבוגרים ומשרד החקלאות הוקמה אנדרטה לזכר הבנים. ועדה ציבורית פעלה לקדם את היוזמה ולגייס את המשאבים הדרושים להשלמתה, והיא נחנכה בינואר 1960.

האנדרטה בכדורי והנצחת הבוגרים הן מקרה מבחן של מיצוב הזיכרון בחברה הישראלית בהליך המשלב תרבות, היסטוריה ופוליטיקה. לנוכח השינויים שעברו תהליכי הזיכרון וההנצחה במדינת ישראל, עבר גם מרחב ההנצחה בכדורי שינויים והתאמה לצורכי החברה וכפר הנוער בעידן זה. מאמר זה מציג את הסיפור (נרטיב) של ההקמה, התפתחות והשינויים שעבר המתחם אגב שזירת תובנות המתבהרות ממרחק הזמן לדפוס הזיכרון וההנצחה שהתפתחו במקום ולשאלת מקומן ותפקידן של אנדרטאות בעיצוב הזיכרון הקיבוצי בחברה הישראלית.

תהליכי זיכרון והנצחה בחברה הישראלית

ברחבי מדינת ישראל ניצבות יותר מ-1,000 אנדרטאות, מקצתן במקומות מרוחקים ונסתרים ואחרות במרכזים חברתיים ולאומיים, המשמשות ציונים בנופי הזיכרון. האנדרטאות הוקמו להנצחת אישים ואירועים הקשורים בתולדות היישוב היהודי טרם קום מדינה ואחריו. לחלקן סגנון מסורתי, דהיינו אנדרטאות פיגורטיביות-ריאליסטיות, המשתמשות בצורות וסמלים. תפקיד האנדרטאות לשמש עדות והנצחה לנופלים בין שמדובר בחלל יחיד, בין שבקבוצת לוחמים ובין שבחללים של יחידות צבאיות. יש אנדרטאות המוקדשות לחללים שנפלו באירוע מסוים, ויש שממשיכות ומתפקדות כאתר הנצחה של מוסדות, ארגונים ויחידות צבאיות.

ללוחות הזיכרון שבאנדרטאות מתווספים בהתאם לנסיבות שמות הנופלים. האנדרטאות מתפקדות כישות עצמאית, ומקומן בנוף, נוכחותן ותפקידן תלויים בקהל הפוקד אותן

3. סיון, 1991; אלמוג, תשנ"ז; ינקלביץ, 2018.

ובתחזוקה שלהן. יש אנדרטאות הקשורות לאירועים מחוללי תודעה, ויש שהן חבויות וצנועות. בחינה של נוף אנדרטי עשויה לשפוך אור על הלכי הרוח ששררו ברבדיה המגוונים של החברה הישראלית בעת האירועים ובעת הקמתן ולהעיד על האופן שבו נחקקו בזיכרונה הקיבוצי של החברה.⁴

בראון ביקש לחדד את המושגים שעניינם הזיכרון הקיבוצי.⁵ בהקשר זה הוא ציטט מדבריו של הסוציולוג הצרפתי האלבווקס (Halbwachs), שטען: "אין זיכרונות שניתן לומר עליהם שהם לחלוטין פנימיים [כלומר] שמורים רק בתוכי הזיכרון האישי", וכל תופעת ההיזכרות (recollection) רתומה תמיד ברשת משמעויות, אוריינטציות ושיח, שבסודם הם תופעה חברתית. זיכרון של יחידים מעוצב במסגרת החברה שבה הם חיים או הקבוצה שאליה הם משתייכים. המסגרת החברתית, טען האלבווקס, היא שמאפשרת ליחידים להיזכר באירועים מן העבר וקובעת מה ייזכר וכיצד.⁶

חוקרים, בין שהם תאורטיקנים של הזהות וחוקרים של הזיכרון הקיבוצי ובין שהם משתייכים לתחומי הפילוסופיה של ההיסטוריה, הסוציולוגיה או הפסיכולוגיה, מגדירים את הזיכרון הקיבוצי כדימויה של המציאות החברתית, הנמסרת ומתקיימת במאמצים המודעים של הקבוצה ומוסדותיה. דימויים כאלה הם בעלי מבנה מורכב ונבחר, כמו מיתוסים. לפי התפיסה זו, הבנת החברה את עברה שלה היא דינמית ואינסטרומנטלית לקיום אמונות ההווה וערכיו.⁷ גלבר אימץ את טענתו של האלבווקס, ולתפיסתו זיכרון אינו יכול להיות קיבוצי, שכן עצם ההיזכרות היא פעולה אינדיווידואלית לחלוטין גם אם היא נעשית בהקשרים חברתיים, ועל כן מכל המונחים המבקשים להגדיר או להסביר באמצעותם מה הוא זיכרון קיבוצי, הקולע ביותר הוא המונח מיתוס. הזיכרון והמיתוס אינם רק מפתחות להבנת העבר אלא גם חלונות שדרכם אפשר להשקיף על עיצוב ההכרה והזהות של היחיד ושל הקולקטיב, שבהן יש חלק לעובדות ולמציאות, לעבר ולהווה.⁸ לטענתו של יאנג, התפקיד העיקרי של אתרי הנצחה הוא לשמש בסיס לפעולה פוליטית וחברתית. אנדרטה ציבורית נושאת באחריות שחורגת מהיותה יצירת אומנות, ולכן היא נשפטת על פי יכולתה לעורר תגובות אנושיות.⁹ היא נמדדת באופן תכליתי על פי המסקנות ההיסטוריות שאליהן היא מוליכה את המתבוננים בה. לפיכך לטענת יאנג: "אי אפשר להפריד בין האנדרטה ובין חייה הציבוריים. הפונקציה החברתית של האנדרטה

4. עזריהו, 1995; שמיר, 1996.

5. בראון, תשס"א.

6. גלבר, תשס"ז.

7. ויצטום ומלקינסון, תשנ"ג.

8. גלבר, תשס"ז.

9. יאנג, 1993.

היא תפקודה האסתטי¹⁰. למצבת זיכרון, המזוהה עם העבר שהיא מייצגת, יש מעמד מקודש שנובע מהחיבורים המטפיזיים שהיא יוצרת בין העבר להווה ובין החיים למתים. מצבת זיכרון ממזגת את המיתוס עם חיי היום־יום, משלבת את ההיסטוריה והגאוגרפיה ויוצרת אחדות בין הנוף לקהילה.¹¹

בבחינה ארצית, ההנצחה שאחרי תש"ח עלתה בממדיה על כל מה שהיה נהוג ביישוב בעבר ושימשה אמצעי להתמודדות עם אובדן הנופלים לא רק ברמת הפרט והתא המשפחתי כי אם גם ברמת החברה כולה. התארגנות ממוסדת להקמת אנדרטאות לחללי מלחמת העצמאות הייתה בעיקר פרי יוזמתן של רשויות מקומיות כפריות ועירוניות ושל הנהלות של בתי ספר, בייחוד בתי ספר חקלאיים פנימייתיים, שלוחמים יצאו מהם למלחמה ונפלו בה.¹² הקמת אנדרטאות ומרחבי הנצחה לסוגיה יכולה להיחשב תופעה ספונטנית הצומחת מלמטה, אולם לצידה פעלה הנצחה רשמית וממוסדת.

שנים אחדות אחרי מלחמת העצמאות ניטש במדינת ישראל מאבק חריף על דיוקיו של הזיכרון הלאומי בכל הנוגע למה שקרה במלחמה ולמשמעות שיש לייחס למהלכים אלה ואחרים.¹³ לוינגר בחנה את משמעות האנדרטאות והתמורות שחלו במרכיבי אנדרטאות,¹⁴ ולדבריה האנדרטה נועדה לשרת מטרה כפולה, פרטית וציבורית: לנחם את משפחות הנופלים ולסייע להן להתמודד עם השכול, ובה בעת לחנך לגבורה והקרבה. ברוב האנדרטאות נמצאים מרכיבים מספר הפועלים עם המסר של האנדרטה. יוזמי האנדרטאות ומקימיהן שילבו בהן כמה מרכיבים שבאמצעותם ביקשו להעביר מסר לדורות הבאים, אולם לנוכח ריבוי האנדרטאות שהוקמו ברחבי הארץ מימי ראשית ההתיישבות ועד ימינו, ספק אם הדורות הבאים יפיקו ממראן את התובנות שאליהן כיוונו המקימים. על פי רוב אין בכוחן של אנדרטאות להעביר מסר, ולעיתים הן מלווה בסטראוטיפים בלבד. מעטים יהיו הפוקדים את האנדרטאות שיהיו להם התובנה העומדת מאחורי הרעיון או הידע על המונחים באנדרטה. מטרת האנדרטה תהיה במרבית המקרים להביא לתודעת המבקרים את עצם ההנצחה, וזו תבליט את זכר הנופלים ותקשר את המבקרים עם גאווה היחידה, או במקרה של כדורי, גאווה להשתייכות למוסד חינוכי שכמה מבוגריו היו לוחמים ללא חת שהשתתפו בפעולות מכריעות גורל על תקומת ישראל.

תפקיד ההנצחה אינו בא להחיות את העבר אלא לבסס את נוכחותו בהווה.¹⁵ חיבור בין טקס יום הזיכרון הנערך בסמוך לאנדרטה ובין הדברים המוצגים בטקס, הכוללים

10. יאנג, 1993.

11. עזריהו, 1995.

12. שמיר, 1996.

13. בר־און, 2001.

14. לוינגר, 2005.

15. בר־און, תשס"א.

קטעי זיכרון המסופרים מפי בני משפחה, קטעי שירה או מכתב של חלל, יהיה משמעותי ויחיה את האנדרטה, שתמשיך ותישאר בשטח גם אחרי תום הטקס.¹⁶

הנצחה בבתי ספר בישראל מתרחשת ממלחמת העצמאות ואילך, והנצחה באמצעות אנדרטאות בבתי ספר היא אחת הדרכים שבה בוחרים בתי הספר לזכור ולהזכיר את התלמידים ואת המורים שנפלו. יש בתי ספר שנקראו על שם חללים. לדוגמה, בית הספר היסודי ביישוב אזור נקרא על שם שבעת הנוטרים שנפלו בהגנה על כביש ירושלים-תל אביב.¹⁷ בבית שמש הונח בבית הספר על שם אהרן שמי (1957) ג'ימי, חלל שנפל במשלט המשותף בדיר אבן (לימים בית שמש) במהלך מבצע ההר. הנצחתו של ג'ימי במקרה זה נקפת לזכות פועלו של יהודה ארנן, מנהל בית הספר, שהיה חברו הקרוב של ג'ימי.¹⁸ בתי ספר חקלאיים ופנימיים שחניכיהם נפלו במלחמת העצמאות היו הראשונים להקים אנדרטאות בשטחם, שכן בתי ספר אלה שימשו בית לתלמידים, ופעולה זו התבקשה. בכמה בתי ספר ותיקים הוקמו אנדרטות, ובמרביתם נוספו במרוצת השנים עוד שמות, והן היו לאנדרטות כלליות. לאנדרטות אלה נועד תפקיד בעיצוב הזיכרון הקיבוצי של התלמידים הן מעצם מיקומו בחצר בית הספר הן מאחר שהן משמשות מוקד שסביבו נערכים טקסי יום הזיכרון בבתי הספר.¹⁹

בבית הספר החקלאי מקווה ישראל הקים את האנדרטה הפסל משה ג'אנה ביוזמת בית הספר. האנדרטה שוכנת בגן הבוטני של בית הספר, ברחבה מרוצפת המוקפת מדשאה ועצים. זהו פסל מתכת של עלם העומד זקוף, משקיף קדימה ובידיו טורייה. בסיס הפסל הוא מבנה מאבן כורכר, ועל שני צדדיו תבליטי אבן: האחד מתאר חיילים נופלים בשדה הקרב, ובאחר נראים צעירים מסביב למדורה. אל חזית הבסיס קבוע לוח שיש בצורת דף מגילה. על הלוח שמות 12 הנופלים במלחמת העצמאות, ובהמשך נוסף שם הנופל במלחמת סיני. מתחת לשמות חרותות המילים: "והם נערים זכי לב, שוחרי ספר עבודה ושלו, תלמידי מקוה ישראל וחברי הכשרת גבע, בכל להט נפשם עלו מול אויב ונפלו באביב ימיהם חלל בשדות קטל בהנחילם לעם את הניצחון. ינון זכרם בתלמי המכורה ובנבכי לב אחים".²⁰ כמו כן הוקם בבית הספר אתר הנצחה לאליהו (אליק) שמיר, שנפל בסביבה עם חבריו. במקווה ישראל הוקם גם יד לבנים, מבנה מיוחד לזכר חניכי מקווה ישראל, בוגרי המוסד ועובדיו שנפלו בקרב. על הלוח היו רשומים בשנת 1973 שמותיהם של 143 נופלים.

16. שמיר, 1996; וייס, 1997.

17. שמיר, שם.

18. רוזנסון ושפיינר, תשע"ז.

19. שמיר, 1996.

20. תצלומי האנדרטה באתר יזכור: https://www.izkor.gov.il/en_4c49c03f2ffb6cc84d2b92cec9d85ccf.

לצד האנדרטות המוחשיות מפרסמות משפחות חללים חוברות או ספרי זיכרון, ויש גם קבצים קולקטיביים שפרסמו יישובים ומוסדות שמהם יצאו הנופלים בתקווה להשאיר את דמותם וזכר מעשיהם בעבור המשפחה והמקורבים, אלא שפורמט זה לעיתים מוגבל הן מצד הכמות הן מצד האיכות, ורק לעיתים רחוקות, אם בכלל, הדברים מגיעים לכדי תפוצה רחבה ונחלת הכלל.

במדינת ישראל יש עוד דרך הנצחה, המשתייכת לגאופוליטיקה של הזיכרון הציבורי, והיא הנצחה באמצעות שיום של רחובות, מקומות, אתרים ויישובים המנציחים אישים או אירועים. שמות הרחובות משמשים חלק מהתשתית הנחוצה לתפקוד של העיר המודרנית, ועם זאת פונקציית ההנצחה משתלבת עם הייעוד הראשוני של שמות רחובות. ההחלטה את מי להנציח והיכן מבטיחה הנצחה לאורך ימים, אולם רק מעטים מייחסים חשיבות למשמעות ההיסטורית של השמות.²¹

סיון בחן את תופעת הדומיננטיות של האובדן בחברה הישראלית.²² הנחתו הייתה שדפוסי הטיפול באובדן עוצבו במלחמת העצמאות, מכיוון שבמלחמה זו היה שיעור האבדות הגבוה ביותר בכל מלחמות ישראל ומכיוון שזו הייתה המלחמה הראשונה בתולדות מדינת ישראל. הוא הראה שהמושגים צבר ולוחם תש"ח, ועוד יותר מזה צבר ונופל תש"ח, שזורים זה בזה בקשר בל יינתק. לדבריו, הסופרים הצעירים שכתבו על המלחמה היו צברים או כמעט צברים, וגיבוריהם היו מקבוצת הגיל והמוצא שהכירו היטב, והם הטביעו בכתיבתם חותם עמוק בתודעה הציבורית.

כמו כן הראה סיון שספרו של משה שמיר, 'הוא הלך בשדות', הוא ספר המייצג תפיסה זו, והציג זאת באמצעות הציטוט שבחר בו למוטו של הפרק 'דור בארץ'; הציטוט המתאר את אורי הלוחם הצעיר והמוכשר, בוגר כדורי, שנפל בימי המאבק שטרם מדינה: "הוא היה כשרון צעיר ומשובח לא"ש [לאימוני שדה] ולסיירות במיוחד, מילידי המשקים החביבים, ויש לתת עליו את העין, לפיכך [...] הוא היה יהודי חבר אחד, שזוף, צעיר [...] הוא היה חבר במפלגה [...] בקבוצ [...] הוא היה תלמיד ביוני בכדורי, טוב למדי, חצוף למדי, ספורטיבי למדי, חקלאי באורח אינסטינקטיבי [...] הוא היה לוחם, מ"מ צעיר, מוכשר".²³ אורי בן העשרים מוצג בקטע רב הפתוס כמעין אב טיפוס לצבר לוחם תש"ח,²⁴ ותפיסה זו באה לידי ביטוי גם בשיח שהתפתח בכדורי כשיבואו לעסוק בהנצחה. אם כן, נברר מי היו חללי בית הספר החקלאי כדורי שבדרך הנצחתם מתמקד מאמר זה.

21. עזריהו, 2012.

22. סיון, 1991.

23. שמיר, 1947.

24. הספר ראה אור בשנת תש"ז, ואורי נפל בימי המאבק, אך הוא זכה לפופולריות בימי המלחמה ואחריה.

בית הספר החקלאי על שם כדורי

שני בתי ספר חקלאיים ממשלתיים הוקמו בשלהי שנות השלושים של המאה העשרים, האחד בטול כרם, לאוכלוסייה הערבית, והאחר למרגלות התבור, ליהודים. שני המוסדות הוקמו הודות לעיזבון של סר אליהו כדורי, והם הטביעו חותם על החברה היהודית ועל החברה הערבית כאחת.²⁵

במשך כעשור ניהל היישוב היהודי דין ודברים עם ממשלת המנדט על מימוש העיזבון, ולאחר שהוחלט להקים את כדורי בהר תבור, חלפו עוד כמה שנים עד אשר נפתח ב־20 ביוני 1934 בפתיחה רשמית חגיגית, בנוכחות הנציב העליון. זה היה המוסד החינוכי היהודי היחיד בבעלותה ובפיקוחה של ממשלת המנדט, ומתוקף עובדה זו זכה למעמד מיוחד. על מיקומו בגליל התחתון המזרחי, הידוע בהיותו הנגב של הגליל, שכמות המשקעים בו נמוכה למדי, ניהל היישוב מאבק, והיו שסברו כי המקום מועד מראש לכישלון. לוי שקולניק (אשכול), ראש המרכז החקלאי, ייצג את ענייני הפועלים במוסדות המיישבים וטען: "בית הספר השני המיועד ליהודים נדחק לפינה נידחת, מעבר להרים בדרך למסחה. בחירת המקום אינה מוצלחת ואינה מתאימה בהחלט לצרכי היישוב החקלאי ולצרכי המשק החקלאי".²⁶ ממשלת המנדט התעלמה מהמחאות, ובית הספר היה לעובדה מוגמרת.

מטרתו המוצהרת של בית ספר כדורי הייתה להקנות לתלמידים ידע חקלאי, להכשיר אותם להיות חקלאים בארץ ישראל ו"לאמן אותם לאהוב את עבודת האדמה". סעיף זה ייחד את כדורי הר תבור על פני מקבילו בטול כרם, שכן החברה היהודית חסרה הייתה את 'דת החקלאות' הנחוצה לקיומה בארץ ישראל. כדורי היה בית ספר פנימייתי דו־שנתי, ולמדו בו בנים בלבד, בני 16-18, כ־25 תלמידים בכל מחזור. לעומת בתי ספר חקלאיים אחרים שפעלו בארץ, היה המשק החקלאי בכדורי גדול ומשוכלל הן בשטחו – כ־2,000 דונם – הן בציוד החקלאי החדשני שהוכנס בו והן במגוון ענפיו החקלאיים.²⁷

בתקופת היישוב נחשבו בתי הספר הפנימייתיים בארץ ישראל למסגרות חינוכיות שבהן יתבצע תהליך התברות של בני הדור הצעיר.²⁸ בתי הספר החקלאיים הפנימייתיים מילאו תפקיד מרכזי בהבניית זהותם הישראלית־ציונית של חניכיהם ונחשבו לאמצעי רב־השפעה בתהליך בינוי האומה ועיצוב פניה של החברה הישראלית.²⁹

25. ינקלביץ, 2016.

26. ל' שקולניק למחלקת החינוך של ההנהלה הציונית, 11.2.1930, ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ), II/110/2S.

27. ינקלביץ, 2013.

28. קשתי, 1993.

29. שלסקי, 2009.

כדורי היה שונה מבתי הספר הפנימייתיים והחקלאיים שפעלו בתקופה האמורה הן בשל היותו ממשלתי, בפיקוח מחלקת החקלאות המנדטורית, הן בשל אוכלוסיית התלמידים שהגיעה אליו והן בשל מספרם הקטן. בניגוד לכפרי הנוער ובתי הספר החקלאיים האחרים, שקלטו תלמידים עולים ויצרו בעבורם חלופה למשפחה, לכדורי התקבלו ילידי הארץ או נערים שבגרו בה, מקצתם בני כפר ואחרים בני עיר, שבאו מהגיימנסיות, מכיתות ההמשך של זרם העובדים ומההתיישבות העובדת, חניכי תנועות הנוער שהיו בתהליך של הבניית זהות יהודית-ציונית.

בכדורי לא הופעלו תוכניות חינוכיות בעלות אופי אידאולוגי ולא הייתה פעילות של תנועות נוער, אך פעלה על התלמידים עצם השהייה הרצופה במוסד החינוכי לצד מנהל, מורים ומדריכים, אגרונומים או וטרינרים, שאף שלא הוכשרו לשמש פדגוגים חשו מחויבים לעניין החינוך הלאומי והיו חזורים תחושת שליחות ציבורית. למפגש בין התלמידים לצוות החינוכי הייתה השפעה מעצבת, ולעבודה היום-יומית במשק החקלאי נלוותה עד מהרה גם פעילות ביטחונית. בני המחזור הראשון העידו כי מייד עם בואם לכדורי הם חשו שעל כתפיהם מוטלת האחריות להכשיר את עצמם להתיישבות. הראשונות ותחושת השליחות הלאומית חייבו אותם להתוות את הדרך ולשמש דוגמה לבאים אחריהם.³⁰

א. מרחב הזיכרון וההנצחה: בין בית הספר החקלאי לכפר הנוער

פעולת הנצחה ראשונה בכדורי נעשתה באוגוסט 1937 להנצחתו של שמשון תמרי, בן מחזור ב, שנפטר ממלריה בשבוע האחרון ללימודים. טקס הסיום התבטל מפאת האבל, וחבריו נטעו לזכרו חורשת ברושים. זמן קצר אחר כך יזמה המשפחה נטיעה של שני חוטרי תמר, והעצים מתנוססים עד היום בערוץ נחל קשת, הסמוך לכניסה ההיסטורית לבית הספר. הנצחה וזיכרון נשזרו אפוא בתולדות בית הספר כמעט מיום הקמתו.

בלילה שבין 16 ל-17 ביוני 1946 יצאו יחידות פלמ"ח לפוצץ 11 גשרי כבישים ומסילות ברזל בשמונה מקומות בארץ כדי לנתקה מן הארצות השכנות. ביוצאים היה עמיחי קליבנר, בן מחזור ח בכדורי, שיצא עם יחידת פלמ"ח לפוצץ שני גשרים, גשר הרכבת וגשר הכביש, שניטו על נחל כזיב. היחידה נתקלה באש שירו נוטרי הגשרים, ו-14 לוחמים נהרגו, 13 מהם – וקליבנר בהם – נהרגו כשפגעה האש בחומר הנפץ שנשאו איתם.

ב-7 באוקטובר 1947 נערכה בבית קשת אזכרה לנופלים בליל הגשרים. בערב התכנסות ספד לחללים מנהל כדורי נתן פיאט: "בין הנופלים היה אחד מתלמידי, מתלמידי בית הספר כדורי, עמיחי קליבנר זכרוננו לברכה, אשר ידעתיו מקרוב במשך שנתיים, אשר כולנו אהבנוהו, היה צעיר ונבון עד מאוד, מסור ובעל משמעת, תמיד היה נכון למלא את המוטל עליו, מבלי שיצטרכו להאיץ בו, נכון לפעולה היה [...] מתוך חבריהם של אנשי בית קשת

30. ריאיון עם א' עזריהו, יראון, 19 במרץ 2003.

יצאו הנופלים וכאן על האדמה הזאת, הבית אשר ייבנה יהיה למזכרת לגיבורים לעד".
אמר ולא ידע כי חברי בית קשת עוד עתידים לשלם מחיר דמים כבד.³¹
לאחר נפילתו של קליבנר שינתה המשפחה את שם משפחתה לעמיעד. יוסף ויץ,
אביו של יחיעם ויץ, שהיה מפקד הפעולה בגשר איזיב, כתב על בנו שנפל ועל חלל
נוסף אחד: עמיחי קליבנר.³² ברשימה שכתב ויץ, "יחיעם-עמיחי", נדרש למוצא המשפחתי
המשותף לבנו יחיעם ולחברו עמיחי ושאל אם רק במקרה נפלו שניהם באותה פעולה.
מיום קבורתו של יחיעם ואילך התנהל מאבק מר עד מאוד על הזיכרון שקשור ליחיעם
ולחללי גשר איזיב האחרים.

ב. בוגרי כדורי והתלמידים במלחמת העצמאות

בדצמבר 1947 עברו שתי הכיתות של תלמידי כדורי (מחזור יב-יג) את ההכשרה הצבאית
הבסיסית הראשונה שלהם. המנהל נתן פיאט ומפקד הפלמ"ח יגאל פייקוביץ (לימים
יגאל אלון, בוגר מחזור א) סיכמו ביניהם את המהלכים ואת ההתגייסות של התלמידים
לפלמ"ח. בינתיים גברה המתיחות בגליל התחתון, וב־16 במרץ התחולל הקרב שנודע
לימים כקרב בית קשת: שמונה מחברי בית קשת יצאו לסייר בגבעת שהב, המקום
המיועד להקמת מבני הקבע של הקיבוץ, ונתקלו במארב מתוכנן היטב. אחד החברים
הצליח לחזור ולהזעיק עזרה, אך הקרב הסתיים בנפילתם של שבעת החברים האחרים.
עוד שלושה חיילים שיצאו לתגבורת נפלו גם הם. גופות החללים הובאו לכדורי לאחר
משא ומתן ממושך, ולמחרת יצא משם מסע הלוויה לבית קברות ארעי שהוקם על אחד
המדרונות המזרחיים שבין כדורי לבית קשת.³³

בסוף מרץ עמדו חברי משמר העמק במתקפת צבא ההצלה של קאוקג'י. ההגנה
החישה תגבורת לנקודה המותקפת, ובתוכה הגדוד הראשון של הפלמ"ח, גדוד העמק,
שאליו סופחו תלמידי שנה ב' של כדורי, שזכו לכינוי 'פנתרי התבור' – פלוגה ד'. ב־14
באפריל 1948, אחרי קרב קשה, נסוגו מהאזור כוחותיו של קאוקג'י.

תלמידי כיתה א' (האליפים) ביקשו להצטרף לחבריהם הלוחמים, ולמרות התנגדותו
של פיאט יצאו למלכיה בלילה שבין 14 ל־15 במאי. הם עברו את בקעת קדש בהליכה
והגיעו לרכס שעליו נמצא הכפר מלכיה. המחלקה של הכדוריסטים בפיקודו של רחבעם

31. קיבוץ בית קשת עלה על הקרקע באוגוסט 1944 ביוזמת בוגרי מחזורי ו-ז וגרעין המחנות העולים, ההכשרה המגויסת הראשונה של הפלמ"ח.

32. י' ויץ, "יחיעם-עמיחי", ללא תאריך, אצ"מ A246/297, רשימה שלא פורסמה מתוך ויץ, תשפ"א, עמ' 133-134. יחיעם היה החלל היחיד בפעולה שגופתו זוהתה, והוא נקבר בהר הזיתים. לעומת זאת פקודיו, 13 החללים האחרים, לא זוהו, ונקברו בקבר אחים.

33. הנחל הזורם סמוך לכדורי נקרא מאז נחל השבעה. הוא זורם מצפון להר תבור, סמוך לכדורי, ובין היישובים הבדווים שיבלי ואום אל-ג'אנם. כיום יש בו מסלול טיולים מטופח.

זאבי (גנדי) הוצבה במקום שאפשר לחסום את הכוחות שהיו עלולים לבוא מדרום. למרות עייפותם הכבדה היה ברור ללוחמים כי עליהם להחזיק ממעמד ולעצור בגופם את הפלישה, כי אם לא יעשו זאת, ייכבש הגליל המזרחי ואיתו כל עמק החולה. הגדוד כבש את מלכיה בקרב קצר למדי, אבל במהלך היום התפתחו קרבות קשים מאוד, והוחלט לסגת בחיפוי המחלקה של תלמידי כדורי. המחיר היה כבד: שבעה חברים מהמחלקה נפלו בקרב, ובהם התלמידים יוחנן יעקבי וחלוצי רודי, תלמידי מחזור יב.

שבועיים לאחר מכן הצטרפו הכדוריסטים לקרב למלכיה השני, ולאחר מכן יצאו לקרבות לטרון. אחרי ההפוגה הראשונה נלחמו יחד במבצע דני, שבו נכבשו לוד ורמלה והורחב פרוזדור ירושלים. השלב הבא בלחימה היה בנגב. תלמידי כדורי נלחמו בחטיבת יפתח בקרבות ח'רבת מחאז ובית חנון, שנועדו לנתק את הכוח המצרי שהתקדם צפונה וביקש להטיל מצור על הנגב. ב־7 באוקטובר הצטרפו האליפים להכשרת מעוז של הביטניקים, שמוקמו בגזרת הדרום. בקרבות אלה נפלו התלמידים גדעון מיס, בילו אילון (וירחובסקי), שלמה פרני, אביב ברזילי, יהודה שוגם וחיים ציפמן.

ביולי 1949 נערך טקס הסיום של שני המחזורים, יב ויג. בטקס הסיום נשא פיאט נאום כהרגלו, אלא שהפעם היה הנאום נרגש וכאוב במיוחד. יציאת הבנים לקרבות העמידה אותו, לדבריו, "בפני מעין עקידת יצחק". בפתיחת הנאום הוא סיכם את תולדות כדורי מייסודו ועד לקום המדינה, ובחתימתו ייחד את דבריו ליציאת התלמידים לקרבות ולמחיר הכבד שגבתה המלחמה בכלל ומקרב בוגרי כדורי בפרט.³⁴

ג. עיצוב הזיכרון בכדורי: המפעל להנצחת בוגרי כדורי – האנדרטה של לישנסקי וחדר הזיכור

השיח על ההנצחה בכדורי והרצון ליצור מוקד שבו יונצחו הבנים החל כבר בשנות המדינה הראשונות, אולם רק בשנת 1954 החלו צעדים מעשיים בעניין, שעה שנפגש פיאט עם הפסלת בתיה לישנסקי ועם אדריכל הנוף יחיאל סגל, ששימש באותה העת המורה לגנות ולשתלנות בכדורי.

לישנסקי, שאחינה עלי בן צבי, בוגר מחזור ו, נפל בקרב בית קשת, החלה את דרכה בארץ כפסלת עם הקמת אנדרטת 'עבודה והגנה' בחולדה, על קברו של אפרים צ'זיק. לישנסקי קיבלה עליה ביצירותיה תפקיד של מתעדת תולדות היישוב ודמויותיו.³⁵ בשנות החמישים פיסלה שלושה פסלים 'לזכר הבנים': בכפר יהושע, בבית קשת ובכדורי. בכפר

34. הנצחה של בוגר כדורי באתר לחימה היא גבעת ארנון, השוכנת על רצועה הררית, המכונה גם משלט 113, אשר בה התחולל הקרב במלחמת העצמאות במבצע יואב. הגבעה נקראה על שם הסייר יעקב

ארנון, בוגר מחזור י'. על גבעת ארנון כתבה עמירפינקרפלד, 1953, עמ' 44-45.

35. שלזליפא, 2005.

יהושע מוקדשת האנדרטה לבני הכפר שנפלו במלחמת העצמאות, וזו נחשבה בעיניה לפסגת הישגה האומנותי. הפסל מתאר ארבע דמויות של נערים ונערה מסתערות קדימה, ואילו הדמות החמישית מביטה לאחור, כאילו נוגעת בזיכרון הבית והאדמה שלמענם החבורה יוצאת לקרב. בבית קשת, קיבוצו של עלי בן צבי, הכינה לישנסקי תבליט עמוק המסותת על פני חומה מעוגלת מאבן מלאכותית, ובו תיאור סיפורם של הבנים, לוחמים הפורצים קדימה, העזרה לפצוע בקרב, ובתבליט רדוד מתוארים ההורים, נמוגים בכאבם אל תוך האבן. תהליך הקמת האנדרטה בכדורי יוצג להלן.

בספטמבר 1954 העבירה לישנסקי לפיאט את ההצעה שלה לאנדרטה, והערכת התקציב הראשונית הייתה כ־12,000 ל"י. ההצעה כללה בנייה של בסיס, שיתכן האדריכל יעקב פינקרפלד וישמש ארכיטקט מידע על אודות הנופלים. גובהו המיועד היה ארבעה מטרים בשטח של 16 מטרים רבועים, ומעליו תכננה הפסלת להציב פסל ברונזה שיתנוסס למרחוק. לדבריה, "הפסל יבטא את המלחמה הפנימית, הקשר לאדמה וההליכה לקרב, ויהיה יצוק מנחושת. גובה הפסל יהיה בערך שלושה מטר בגובהו".³⁶ לישנסקי העריכה שהעבודה תימשך כשנה וחצי עד לסיומה.

איור 1: התוכנית המקורית של בתיה לישנסקי ויעקב פינקרפלד, תש"ד (א"כ, M137-A29)

פיאט ביקש מאליעזר רגב, שעמד בראש המחלקה לחינוך חקלאי במשרד החקלאות, להעביר מקדמה לביצוע האנדרטה, אך רגב הבהיר בתגובה כי לא יתאפשר לקדם את ביצוע הפסל לפני מינוי ועדה ציבורית. בעצה אחת עם רגב גובשה רשימה של נבחרי ציבור, וממנה נבחרו חברי הוועדה, שבראשה עמד סגן שר החקלאות יוסף אפרתי.³⁷ בו בזמן התקדמו לישנסקי ופינקרפלד בתכנון האנדרטה (איור 1).

36. ב' לישנסקי לנ' פיאט, 9.1954, ארכיון המדינה (אה"מ), ג-2793/20.

37. חברי הוועדה היו חברי הכנסת אברהם הרצפלד, ישראל גורי וראובן שני, ולצידם יוסף ברץ, יוסף נחמני, עטרה טייבר והבוגרים יגאל אלון ומשה נצר. אה"מ, "ועדה ציבורית לבצוע הנצחת בוגרי בית הספר כדורי חללי מלחמת השחרור", 4.8.1954, ג-2793/20.

הוועדה הציבורית התכנסה בפעם הראשונה ב־4 בינואר 1955. בדברי הפתיחה הסביר פיאט כי לפני שנים הוחלט "להקים מצבה לזכרם של 51 הנפלים מבין תלמידי כדורי במלחמת העצמאות ולשם כך הוא העביר בזמנו סכום של 5,000 ל"א" מכספי ממשלת המנדט למשרד החקלאות. הוא מבקש שהסכום הזה יוחזר עתה לממוש [כך] המטרה הזאת". אפרתי קיבל את ההצעה והציע להקים ועדה מצומצמת שתבדוק את ההצעה של לייזנסקי. הוא אישר הקצאה של 5,000 ל"א" ממשרד החקלאות והעברה מיידית של 1,000 ל"א. פיאט התחייב שהוא והוועדה המצומצמת יגייסו את 10,000 ל"א הנותרים.³⁸

ב־18 בינואר 1955 התכנסה הוועדה המצומצמת, ואליה הצטרפו המתכננים, נציג ועד ההורים, מורה בוגר כדורי ושני תלמידי מחזור יח. מטרת המפגש הייתה לקבוע את מיקום האנדרטה. בסיכום הישיבה הודיע פיאט כי המצבה תוקם כ־80 מטר צפונית־מזרחית לבית המכוורת ושהיא תפנה לעבר הכביש הראשי (כביש 65). דהיינו, נראות האנדרטה למרחוק עמדה בראש מעייניהם של היוזמים והמתכננים. פרוטוקול הישיבה הועבר לוועדה הציבורית, הסכם נחתם בין המזמינים ליוצרים, והודעה בנושא התפרסמה בעיתונות.

ב־9 ביוני 1955 הזמין בית הנשיא את הוועדה הציבורית, את הפסלת ואת ההורים השכולים לדיון על האנדרטה.³⁹ במפגש עלו כמה תובנות בנוגע להנצחה כפי שראו אותה ההורים. שמואל פרנקל, אביו של מיכאל, הציע לקחת דוגמה מההנצחה שיזם בפרדס חנה, גן עוז. "חשוב ליצור דבר חי [...] ואז זה יטופל על ידי תלמידי ביה"ס, יום יום, זה יהיה זיכרון חי, ועידוד לתלמידים הממשיכים [...] ולדאוג שהחדר מתחת לאנדרטה להכניס לשם דברים שנותנים תמונה על מה שעשו הבנים. לתלות מפה מסומנת בנקודות בהם נפלו הבנים [...] שולחן זכויות ולהניח כרוניקה, לחבר את תולדות חייהם ופעולותיהם של אלה שנפלו".

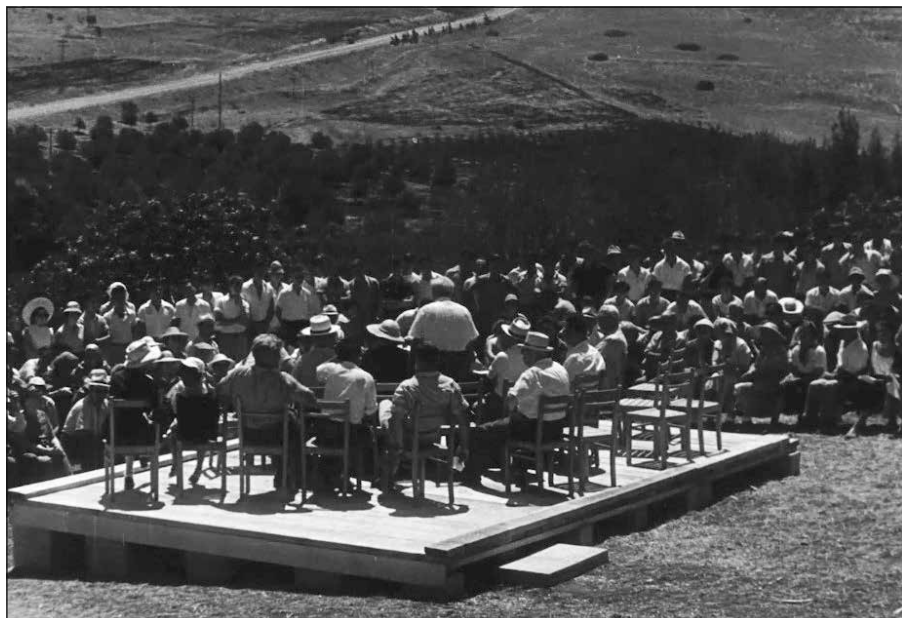
אביו של נפתלי מקובסקי ביקש להוסיף משהו לאנדרטה שיתקשר לחקלאות. מרים, אימו של יורם טרבס, אמרה שההורים אינם זקוקים לאנדרטה, אך זו שתקום צריכה להיות בולטת, על אם הדרך. שושנה ישראלית, אימו של יעקב, אמרה: "חייב[ת] להיות משהו שימשוך, יש להפיח באנדרטה רוח חיים, יש לתת ביטוי להמשך". לסיכום המפגש המליצו הנוכחים לבנות פסל שסביבו יתכנסו בימי הזיכרון, וכן עלתה הצעה להקים קרן מלגות על שם הבנים לתמיכה בתלמידי כדורי. במפגש זה ביטאו ההורים את תחושת השכול האישי שלהם לצד הרצון שלהם שבית הספר יפעל להנציח את החללים כחלק מההליך החינוכי, כדי שפעולה זו תבהיר שהמחיר הכבד היה חלק מהתקומה.

ב־18 באוגוסט 1955 נערך בכדורי טקס הנחת אבן הפינה במקום המיועד במעמד אשת נשיא המדינה, סגן שר החקלאות, ההורים השכולים, בוגרים ותלמידים (איור 2). רחל

38. פרוטוקול הישיבה, 4 בינואר 1955, רשמה ר' ינאית בן־צבי, אה"מ ג-2793/20.

39. דבר, 22 ביוני 1955.

ינאית בן-צבי ונתן פיאט יצקו את אבן הפינה, ויגאל אלון נשא דברים בשם הבוגרים.⁴⁰ אחר הצהריים נערכו כינוס מחזורים ואירוע לסיום הלימודים של מחזור יח.

איור 2: טקס הנחת אבן הפינה שנערך ב־18 באוגוסט 1955 על הגבעה של כדורי באתר המיועד לאנדרטה. הכביש בתמונה הוא תוואי כביש 65 של היום, שממנו עדיין אפשר לראות את הפסל מבעד לעצים.

מתוך אוסף יומני כרמל ארכיון הסרטים הישראלי סינימטק ירושלים וארכיון המדינה

הוועדה הציבורית הקימה קרן להקמת האנדרטה ופעלה לאיסוף תרומות מהמשפחות השכולות, מהורי התלמידים, מהמורים ומעובדי בית הספר וממשקים חקלאיים שאליהם השתייכו הבוגרים. בפנייה להורים נכתב: "למצבת זיכרון זו יש ערך היסטורי רב, וגם תפקיד חינוכי גדול לחניכי בית הספר". תלמידי מחזור יח הודיעו לוועדה שבני המחזור החליטו לתרום מינימום שני ימי עבודה ושכונתם לתרום 2,000 ל"י.⁴¹ ההורים של בני המחזור הודיעו שיוותרו על דמי הפיקדון שהפיקדו עם כניסת ילדיהם לכדורי.

תכנון האנדרטה וביצועה התקדמו. ללישנסקי זו הייתה ההתמודדות הראשונה עם פסל רב-מידות של דמות יחידה, תלת-ממדית, שהייתה אמורה להיות יצוקה בברונזה.

40. "הונחה אבן הפינה לחללי בית-ספר כדורי", **למרחב**, 19.8.1955. הטקס צולם והוקרן ביומני כרמל: <https://www.archives.gov.il/archives/Archive/0b071706802fe2ac/File/0b07170681e65e7b>

41. בני מחזור יח לוועד להקמת האנדרטה, 8.7.1955, ארכיון כדורי (א"כ), M135-A29.

תהליך הפיסול היה מלווה בקשיים טכניים, ובעלי מקצוע שביקשה הפסלת לצרף אליה נרתעו מהגודל. שלוש פעמים ניגשה לביצוע המלאכה, ורק אז עלה בידה להשלים אותה. תלמיד ממחזור יט (1953-1956) טיפל בהכנת התמונות לחדר היזכור, והן הופקו באופן אחיד בצלמנייה פרייזור.⁴² בתחתית כל תצלום נרשמו בקליגרפיה שם החלל, שמות הוריו, תאריך לידתו ותאריך נפילתו (תאריך לועזי בלבד, שבדיעבד עורר גם את ביקורת בית הנשיא) והמחזור שאליו השתייך החלל.

באוקטובר 1956 נהרג האדריכל יעקב פינקרפלד בפיגוע ירי של חיילי הלגיון הירדני על משלחת ארכאולוגים שהתכנסה ברמת רחל. האדריכל פרדי כהנא התבקש להשלים את המלאכה, ובכלל זה עיצוב החלל הפנימי של חדר היזכור, שעליו עמד הפסל. המבנה – משושה מאבן מסותתת בסיתות טובה – עוצב כעמדת הגנה, וחלונותיו דימו חרכי ירי. בפניה המערבית של החדר הוצב לוח מתכת על גבי שלוש רגליים מרובעות, ועליהן נכתב 'יזכור'. על שולחן המתכת הונחו תצלומי החללים, והם כוסו במשטח זכוכית. הקיר צופה בפסיפס שחור ובו שני ציטוטים: "דומיית לבבות אמיצים" (ללא ציון המקור, מתוך 'שבחי החושך', שירו של נתן אלתרמן) ובחלק העליון של הקיר נכתב "מנשרים קלו מאריות גברו" (גם כאן ללא ציון מקור הציטוט, שמואל ב א, כג). בסמוך סודר הארכיב, ובו תיקייה לכל חלל, שכללה דברים שכתבו בני המשפחה, מכתבים, חיבורים וכו'.

למרות המאמצים שהושקעו בגיוס המימון עדיין חסר סכום לא מבוטל לכיסוי עלויות המיזם, והוועדה פנתה לכמה ארגונים, ובהם תנועת המושבים, התאחדות האיכרים, תנובה, המשביר המרכזי וגופים אחרים והציעה להם להירתם למאמץ. חלקם אכן עשו זאת. בהדרגה גויס גם המימון שנדרש להשלמת האנדרטה ולעבודות הפיתוח הסביבתי, שתוכננו במשרד אדריכלי הנוף י' סגל.⁴³

בשלהי 1959 עמדה האנדרטה על תילה, ופסל הברונזה 'לזכר בנים' התנוסס למרחוק. כונת הבוגרים הייתה לערוך את טקס הסרת הלוט מעל לאנדרטה עם כינוס לכבוד פרישתו של נתן פיאט, אך "ההצעה עוררה בו התרגשות וזעזוע. הוא סרב. ביקש שלא יקשרו את שמו במאורע. הוא ביקש לסיים את תפקידו במאורע הנזכר ולפרוש עייף אל המנוחה".⁴⁴ ואולם סמוך לתאריך המיועד הלך נתן פיאט לעולמו. הוא נקבר לבקשתו בבית קשת, סמוך לקברי תלמידיו שנפלו בקרב.⁴⁵

42. את חנות הצילום פרייזור ("הצלמניה") ייסדו בשנת 1940 הצלם רודי ויסנשטין ואשתו מרים.

43. האדריכלים היו יחיאל ויוסף סגל. יחיאל היה במתכנני הנוף הראשונים שפעלו בארץ. הוא רכש את השכלתו בהאלם שבגרמניה והגיע לארץ בהזמנת ארתור רופין. לימים הצטרף למשרדו בנו יוסף.

44. חגי [ככל הנראה בנימיני], "נתן פיאט", מדור מה אומרים, **למרחב**, 90.12.1959.

45. קרב בית קשת התחולל ב־16 במרץ 1948. שבעה חברי בית קשת נפלו בו, ובהם עלי בן־צבי ואברהם בן־שבת, בוגרי מחזור ו. ב־2 ביולי 1958 הוסר הלוט מעל האנדרטה של בית קשת שתכננה האדריכלית זיוה ארמוני ופיסלה בתיה לישנסקי.

איור 3: ההזמנה לטקס חנוכת האנדרטה והאות בדש, ינואר 1960

איור 4: יגאל אלון, בוגר מחזור א, ליד האנדרטה בשנות השישים

ביום השלושים לפטירתו של פיאט, ב־10 בינואר 1960 (י' בטבת תש"ך) התכנסו הבוגרים ומוקירי זכרו של פיאט בבית העלמין בבית קשת, ואחר הצהריים חזרו לכדורי לחנוך את האנדרטה (איור 3). לאות מחווה למנהלם, שלא זכה להשתתף באירוע אף שהנצחת הבוגרים הנופלים הייתה כה יקרה לליבו, הכינו התלמידים תצלום של מנהלם המוערך, ולצידו כרטיס ובו תחנות הדרך בחייו. תמונתו של פיאט הוצבה במרכז שולחן ההנצחה, וסביבה סודרו תמונות החללים. כך נקבע מקומו של פיאט בחדר הזיכרון כאבי הבנים. לצד ההנצחה הקולקטיבית שתוארה לעיל הנציחו משפחות רבות מקרב בוגרי כדורי את יקיריהן בחוברות ובספרי זיכרון אינדיבידואליים או יישוביים, וכמה משפחות הקימו קרנות להענקת מלגות ופרסי הצטיינות לתלמידי בית הספר על שם בניהם. מקרנות אלה הוענקו מלגות לתלמידים עד תחילת שנות השמונים.

על שם שבעת נופלי קרב בית קשת נקרא הנחל הסמוך לכדורי, וגבעה 113 מאתרי הלחימה נקראה גבעת ארנון על שם יעקב ארנון.⁴⁶

ד. הנצחתו של נתן פיאט בכדורי

לאחר פטירתו של פיאט ביקשו הבוגרים ליזום מפעל הנצחה לזכרו, ולקראת יום השנה הראשון נרתם משה נצר למשימה.⁴⁷ כמה פעולות נעשו בהקשר זה: לוח זיכרון נקבע על הבניין המרכזי, ועליו נרשם "לזכר נתן פיאט מנהל כדורי 1937-1955 וכדורי עכו 1955-1959". סמוך לאנדרטה הוקם גן פיאט, ובמרכזו הוצבה מצבה שלה לוח שיש ובו נרשם: "נטע ע"י ביה"ס כדורי, תלמידיו ומוקיריו".

לאחר הטקס נסעו מוקירי זכרו לבית הספר בעכו, השלוחה של כדורי שנפתחה ביוזמת פיאט, ובית הספר הגבוה לחקלאות בעכו נקרא מאז, 1961, ועד לסגירתו בשנת 1988 'יד נתן'. כיום שוכן במקום כפר הנוער מנוף, אך שלט הזיכרון נשמר במקומו (איור 5).

איור 5: שלט הזיכרון לנתן פיאט בכפר הנוער מנוף, לשעבר 'יד נתן', כדורי עכו
צילום: אסתי ינקלביץ

46. ראו לעיל, הערה 34.

47. משה נצר (נוסוביצקי) (1922-2009) מחזור ד', מפקד הנח"ל וחטיבת כרמלי. חבר קיבוץ רמת יוחנן וראש המועצה האזורית זבולון.

לא אותר תיעוד הנוגע לדין שהתקיים להענקת השם לבית הספר המקצועי הגבוה לחקלאות מעבר לתיעוד הכנת השילוט. אם נתחשב בפרק הזמן הקצר שחלף בין פטירתו של פיאט להסבת שמו של בית ספר כדורי עכו ל"יד נתן", כאמור, שנה אחרי פטירתו, נוכל להניח שזו הייתה יוזמה של מוקיריו שאושרה במשרד החינוך והתרבות. סוגיית הענקת שמות לבתי ספר במדינת ישראל או ביישוב המאורגן ומשמעותה לא נחקרה עד כה ביסודיות. שלא כשמות רחובות ומקומות ציבוריים, המחייבים תהליך ואישור של ועדות, בשיום בתי ספר ספק אם היה צורך באישור של ועדת שמות מעבר למשרד החינוך והתרבות. אפשר לומר שמוקיריו של פיאט, שהיה מושא להערכה רבה של תלמידיו, סברו כי פעולה זו מתאימה להנצחתו, ועם זאת לא ידוע על פעילות בית ספרית ב"ד נתן" שהוקדשה לזכרו של פיאט.

ה. מרחב ההנצחה בחיי היום־יום של בית ספר כדורי

מיום חנוכת האנדרטה ועד שלהי שנות התשעים של המאה שעברה נערך ברחבת האנדרטה טקס יום הזיכרון מדי שנה בשנה: הדגל הורד לחצי התורן, נר הזיכרון הודלק, והמקום היה לחלק בלתי נפרד מהחיים בכדורי. במהלך השנים הצטרפו עוד חללים לרשימה, ובית הספר פנה למשפחות הנפלים בבקשה להעביר תמונה, "רצוי בגודל גלוי", וכן את שם אימו של הנפל, תאריך הנפילה ומקומה, והתמונות החדשות הצטרפו לתצוגה בחדר היזכור. ואולם מאז ואילך לא היו התמונות אחידות לא באיכותן ולא בגודלן. בהדרגה, למרות המאמצים שנעשו לתחזק את החדר באופן מכובד, נגסו שיני הזמן בחדר ובמוצגים, והמבנה סבל מרטיבות ומבעיות תחזוקה אחרות, אך בהיעדר משאבים הוא לא שופץ. אברהם הראל, בוגר מחזור יד (1950-1949), היה רב החובל של האונייה 'השלושה', וב־24 בינואר 1967 טבעה האונייה בים הטיראני, ולא נודע מקום קבורתו של הראל. בתחילת שנות השבעים אישרה הנהלת כדורי להקים אנדרטה לזכרו בסמוך לאנדרטה ולחדר היזכור, וחבריו בני המחזור ואחרים יזמו, ובמימון משפחת הראל הוקמה האנדרטה בתכנון האדריכל אמנון זלצמן.⁴⁸ לאורך השנים נערכת במקום האזכרה השנתית בנוכחות המשפחה, בני המחזור, מוקירי זכרו של הראל ונציגי כפר הנוער, ולאחר מכן נערך מאז ועד היום טקס חלוקת פרס הראל, המוענק לתלמידים מכל מחזורים שהצטיינו בלימודים ובתחום החברתי.⁴⁹

48. עזריהו, 2014.

49. בטקס האזכרה הממלכתי שנערך בנמל חיפה במלאת שלושים לאסון השלושה הודיע אבא חושי, ראש עיריית חיפה, על החלטת העירייה להנציח את הנספים. לאחר שני אסונות נוספים – טביעת המשחתת אילת והיעלמות הצוללת דקר – הוחלט להקים אנדרטה ליורדי הים (לוחמי חופש השיט), שתשלב יוזמות הנצחה נפרדות לשלושת האסונות הימיים שהתרחשו מינואר 1967 עד ינואר 1969. אחרי שנים

מלחמת יום כיפור גבתה גם היא מחיר כבד מקרב בוגרי כדורי: 11 חללים הצטרפו לרשימת השכול. בד בבד החלה עולה שאלת התאמתו של חדר הזיכרון ליעודו. עובדיה אלזם,⁵⁰ שהתמנה למנהל בית הספר בשנת 1974, פנה למשרד הביטחון ולמשה נצר כדי לטכס עצה כיצד להגדיל את חדר הזיכרון, שהוא "צר מלהכיל את תמונות בוגריו שנפלו במערכות ישראל".⁵¹ החלה התלבטות אם וכיצד לקדם את הגדלת החדר, פעולה שנראתה בלתי אפשרית. משה נצר הציע לפנות לאדריכל פרדי כהנא, שהשלים כזכור את התכנון של חדר הזיכור, ומשרד הביטחון התחייב להעניק תמיכה תקציבית קטנה בלבד. כהנא נעתר לבקשה לבחון את הנושא, הגיע לכדורי וביקר בחדר הזיכור, וציין לסיכום כי אף שהמקום נשמר יפה, הוא זקוק לשיפוץ כללי וגם לטיפול בשטחי החוץ. הוא הציע להעביר את חדר הזיכרון למקום יבש ומטופל ולסגור את החדר הקיים. "אפילו בטיפול מסור ביותר לא ניתן להחזיר את מפעל ההנצחה הזה במצב נאות ללא הוצאות שוטפות יחסית גדולות".⁵² אלזם פנה לאגף לחינוך חקלאי וליחידה להנצחת החייל, אך לא נענה, ומצבו של החדר הלך והידרדר.⁵³

1. חורשת הנופלים: 1983

בחגיגות היובל לבית הספר, שצוינו בשנת הלימודים תשמ"ג, עלתה יוזמה לשתול חורשת נופלים. האירוע, שהגיעו אליו בני משפחות הנופלים ובוגרים רבים, נערך בט"ו בשבט תשמ"ג במעמד הרמטכ"ל דאז רא"ל רפאל איתן. סביב תוואי מסומן של שבלול, ולאורכו מוקמו אבני בזלת, ועל כל אחת מהן נקבע לוח ובו שם חלל ופרטיו. בני המשפחות ותלמידי בית הספר נטעו עצי ברוש, עץ לזכר כל אחד מהחללים. העצים, שצמחו מאז לגובה, ממחישים את השנים שחלפו לבני המשפחה הפוקדים את המקום. חורשה זו מתוחזקת לאורך השנים למרות הקשיים שהתעוררו גם שם לנוכח הצורך התכוף בשנטוע עצי הברוש שהתייבשו, בתחזוקת השילוט ובנטיעות חדשות בעקבות נפילתם של תלמידים נוספים.

רבות הסתיים מפעל זה בלא כלום, ועל כן ההנצחה בכדורי משמשת עד היום חלופה אישית למיזם שלא קם.

50. אלזם היה בוגר כדורי, מחזור טז. לאחר שירותו הצבאי נסע אלזם ללימודי חקלאות בארצות הברית, ושם השלים את לימודי הדוקטורט ובהמשך התמחה בביוכימיה של התא. עם שובו לארץ התמנה למנהל כדורי (1974-1977).

51. א"כ, M135-A29.

52. שם.

53. במקווה ישראל לדוגמה שמרה על ייעודה האנדרטה שהוקמה לזכר חללי מלחמת העצמאות, ומעבר להוספת שמו של החלל מלחמת סיני אל"ם שמואל גלינקא לא נוספו עוד שמות חללים שנפלו אחר כך, והם מונצחים באולם יד לבנים במקווה ישראל.

אפשר לראות ביוזמה זו ניסיון של בית הספר לפתור את הקושי שהתעורר בתחזוקת חדר הזיכור ויצירה של הנצחה חלופית, אינדיווידואלית, שעולה בקנה אחד עם השינויים שעברה החברה בעקבות מלחמת יום כיפור ומלחמת לבנון הראשונה.

השנים 1985-1995 התאפיינו בחוסר יציבות ניהולית של בית הספר לצד משבר החקלאות שפקד את יישובי הגליל התחתון בשנות השמונים, ושינויים אלה הובילו לשינוי באופיו של בית הספר. בשנת 1995 התמנתה הנהלה חדשה והחל גידול מתמיד במספר התלמידים, ובית הספר הפך לכפר נוער באחריות המנהל לחינוך התיישבותי. השינוי המבני של כפר הנוער גרם בין היתר למרחב הזיכרון להיות צר מלהכיל במקום את טקסי יום הזיכרון, וכן המבנה התיישן ולא שופץ, והעזובה החלה נתנת בו את אותותיה. בוגרים שהגיעו למקום הביעו את מורת רוחם לנוכח המצב, אך פתרון לא נמצא. שיקום המרחב הקיים חייב גיוס משאבים גדולים, ואזור ההנצחה התנתק פיזית ממרכז החיים של בית הספר. בשנת 2007 הוקמה עמותת הבוגרים, והיא קיבלה עליה למשימה ראשונה לטפל בנושא ההנצחה. בלי שידעו מה היו התובנות וההמלצה של האדריכל פרדי כהנא כבר בשנת 1976, הוחלט לסגור את חדר הזיכרון ולהעתיק את ההנצחה אל מרכז בית הספר.

2. האנדרטה 'אל מול תבור'

כאמור, מיום חנוכת האנדרטה בינואר 1960 נוספו לרשימת חללי בית הספר שמות רבים. הניסיון להמשיך ושמור על אחידות לא צלח, היעדר המשכיות בטיפול בידי גורם אחד גרם שהתמונות לא היו אחידות, לא באיכות הצילום ולא בכיתוב, הזמן נתן את אותותיו במבנה, לחות חדרה מהגג ומהקירות, החלונות שהיו מעוצבים כחרכי ירי לא היו אטומים, ואבק חדר לחדר וגרם נזק למוצגים. הטיפול הסביבתי והגינון גם הם לקו בחסר, ובהדרגה היה המתחם לחצר האחורית של בית הספר. הניסיונות לשקם את המבנה וליצור דגם הנצחה אחר בתבנית של קיר זיכרון חדש לא צלח, ואז הוחלט על דעתה של הנהלת כפר הנוער ועמותת הבוגרים לקדם בנייה של אנדרטה חדשה, 'אל מול תבור', בסיוע תקציבי של היחידה להנצחת החייל, עמותת הבוגרים והמשפחות השכולות.

בשנת 2008 הוקמה האנדרטה החדשה, שתכנן האדריכל אילן רטיג. על לוחות זכוכית, שדרכם נשקף התבור, חרותים שמותיהם של הנפלים (איור 6).⁵⁴ על קיר האבן הסמוך נרשמו השורות משיר 'הרעות' של חיים גורי, בוגר מחזור ה', "כי רעות שכזאת מעולם לא תיתן את ליבנו לשכוח" (איור 7). דברים אלה מבטאים את החינוך הערכי שמלווה את בית הספר כדורי לאורך השנים.

54. נכון למועד כתיבת מאמר זה, 117 מבוגרי כדורי נפלו במערכות ישראל.

איור 6: האנדרטה לחללי כדורי 'אל מול תבור'
צילום: אסתי ינקלביץ

איור 7: האנדרטה 'אל מול תבור'. צילום: אסתי ינקלביץ

האדריכל המתכנן של האנדרטה החדשה, הנהלת בית הספר ועמותת הבוגרים הסכימו שיש להעתיק את פסלה של בתיה לישנסקי ל'כיכר הרעות' הסמוכה, אולם בתוך פרק זמן קצר עוררה העתקת הפסל עימות חריף, שכן השוללים את העתקתו טענו שהפסל וחדר הזיכור חד הם, כפי שהציגה זאת האומנית, וכל שינוי הוא בגדר הפרת זכויות יוצרים. לאחר דין ודברים הוחזר הפסל למקומו, ולאחרונה הוסרה הכיכר ונוצרה רחבת זיכרון מרוצפת מול האנדרטה.

3. חדר הזיכרון בבניין המרכזי

חדר הזיכרון הוקם באולם ששימש בעבר שתי כיתות לימוד בבניין המרכזי שתכנן בשעתו אדריכל המנדט אוסטן סנט בארב הריסון בבניין שבו למדו והתגוררו בשעתו כל תלמידי כדורי. על הקיר המערבי נתלו תמונותיהם של כל החללים לפי סדר נפילתם ופרטיהם האישיים. התמונות מאורגנות במסגרת עץ גדולה ובתוכה מסגרת פרטנית לכל תמונה (איור 8). בחדר מוצגים תצלומים גדולים המשקפים את המצב הביטחוני בבית הספר בימי המרד הערבי (1936-1939) ומתעדים את היציאה לאימונים ותצלומים של התלמידים מימי קרבות מלחמת השחרור בצפת, במבצע דני ובחזית הדרום. בחדר עמדת מחשב 'קיוסק', ובה תוכנה לאיתור מידע על כל אחד מהחללים.

איור 8: חדר הזיכרון. צילום: אסתי ינקלביץ

1. חידוש ושיקום של מרחבי הזיכרון

בשנים האחרונות, ובעיקר במהלך שנת 2020, שוקמו שני המרחבים ביוזמת הנהלת כפר הנוער ועמותת הבוגרים. האנדרטה 'אל מול תבור' שופצה מאחר שנזקים נגרמו למקום בעיקר בשל פגעי מזג האוויר. מרחב ההנצחה הראשון מחובר כעת בשבילי הליכה נוחים למרכז כפר הנוער, ונעשה טיפול סביבתי לכל המרחב, ובכלל זה טיפול בחורשת הנופלים, ניקוי הסביבה, נטיעות חדשות, בניית מדרגות שישמשו כיתת לימוד חיצונית ועוד. חדר הזיכור עבר טיפול תחזוקתי ראשוני, אך בשלב זה, בהיעדר תכנון הנוגע לתכנים אחרים שישולבו במקום, נותר החדר סגור (בדיעבד, כעצתו של המתכנן כהנא). כיום משמשים שני המרחבים מתחמי זיכרון והנצחה, ופוקדים אותם תלמידים ומבקרים. ביום הזיכרון תשפ"א ערך במקום את טקס יום הזיכרון שלו בית הספר היסודי כדורי, השוכן כיום סמוך למתחם המזרחי.

תפיסת ההנצחה של היום שונה מזו שאפיינה את שנות המדינה הראשונות. בעבר הייתה האנדרטה מתנשאת למרחוק, מקום עלייה לרגל, אנדרטה המגמדת את המתבונן בה, מקום להתייחדות ולעוצמה, ואילו האנדרטה החדשה שהוקמה ב־2008 מינימליסטית ומשתלבת בנוף, מינורית, ואפשר לחלוף על פניה גם מכיוון שהיא נוכחת בחיי היום־יום של התלמידים. אפשר לעמוד לצידה ולהתבונן בשמות החרוטים בלוחות זכוכית, לראות את התבור משתקף מבעדה ולקיים לצידה את טקסי התייחדות עם הנופלים.

בערב יום הזיכרון עורכים תלמידי הפנימייה את טקס הדלקת הלפיד והורדת הדגל לחצי התורן סמוך לאנדרטה הזו. לחללי כדורי, בייחוד לאלה שנפלו בעשורים האחרונים, יש בני משפחה שלומדים היום בכדורי, והמקום משמש מקום התכנסות והתייחדות.

אם כן, נושא ההנצחה הוא מרכיב מרכזי בנרטיב של כדורי, והוא משתלב במסלול הסיור של מבקרים שמגיעים למקום. יש קבוצות המבקשות לתת לכך דגש מיוחד, ויש משפחות שבחרות לציין בכדורי את יום השנה לנפילת יקירן. מרכיב ההנצחה הוא חלק מאותה צרימה המאפיינת את מרכז המבקרים, הפער בין כדורי ההיסטורי לכדורי העכשווי.

סיכום

האנדרטה בכדורי שילבה בהקמתה התארגנות ממוסדת שנעשתה במדינה לאחר מלחמת העצמאות ושיקפה במידה רבה את התפיסה ההרמונית שאפיינה בעת ההיא את מערכת היחסים בין המדינה, הנופלים ומשפחות השכול. הנצחת הנופלים במלחמת העצמאות הייתה פרי לחצים צולבים הן מצד הציבור, ובייחוד המשפחות השכולות, והן

מצד הרשויות, שהיה להן עניין בגיבוש מיתוס ההקרבה ההרואית כמכשיר חינוכי-פטריוטי.⁵⁵ הפעולה להקמת האנדרטה בכדורי התנהלה רשמית על ידי ועדה ציבורית, אבל בפועל הקימו אותה מנהל כדורי, המשפחות השכולות, הבוגרים והאחים לנשק.

אחרי מלחמת יום הכיפורים ניבעו סדקים במרקם שבין משפחות השכול לבין החברה. ויצטום ומלקינסון מייחסים זאת לפעילות המשפחות כקבוצה שביקשו לדעת מה קרה לבנים.⁵⁶ להאשמות ה'מחדל' נלוו חוסר תשומת לב לכאבן של המשפחות. גם במלחמה זו היו סיפורי גבורה, אך נעדרת ממנה תגובת ההרואיות. ככל שמלחמה נתפסת כחשובה יותר וקיומה הכרחי למען מטרה לאומית מוסכמת, כך יודגשו יסודותיה החיוביים, כמו תהילה וייעוד, ותחושת הגאווה תישאר שלטת גם אם תימהל בתחושת אבל. ההנצחה בעקבות זאת תהיה הנצחה של כלל הלוחמים. לעומת זאת ככל שגוברת התחושה שהמלחמות לא מילאו את ייעודן אלא חשפו את המחיר שהן גובות, כך יושם דגש רב יותר על הנצחת החייל כפרט וינתן ביטוי בולט לאבל האישי.⁵⁷

הקושי בתחזוקה של האנדרטה כמו זו בכדורי משקף מציאות אופיינית לכלל האנדרטות בארץ. בין שהן פרטיות ובין שהן ציבוריות, ומציאות זו הובילה בין היתר גם לשינוי בדפוס ההנצחה. שינוי זה מבטא גם את השינוי שחל בחברה הישראלית: בתחילה הייתה ההנצחה חלק מאתוס ההקרבה הפטריוטית, שהיה ערך עליון, ותרומתה למדינה. ואולם עם גבור הספקנות בדבר הצדקת ההקרבה הפטריוטית נתערערה גם התחושה כי ההנצחה נועדה לפצות את משפחות השכול על המחיר הכבד. תהליך זה בא לידי ביטוי במוטו של מאמר זה, דבריו של ס' יזהר. תופעה זו באה לידי ביטוי גם במאבקים שהתעוררו בנושא האחידות של המצבות, הכיתוב על המצבה ותוספות שהתגבשו בבתי העלמין הצבאיים.⁵⁸

האם אפשר לראות בשינויים שחלו במרחב הזיכרון בכדורי ביטוי לתפיסה זו? בתקופה זו גם בכדורי ניכר השינוי ביחס למקומה של האנדרטה ומרכזיותה בחיי היום-יום של בית הספר. דור ההורים השכולים הלך לעולמו, ומרחב הזיכרון בכדורי שינה את פניו. אומנם בית הספר המשיך במחויבות שלו להנצחת הבוגרים שנפלו, ועם זאת גם במקרה של כדורי לא צלחה התחזוקה של האתר לאורך השנים, ונבחנה שאלת התאמתה לשינויים שחלו בחברה. נטיעת חורשת הנופלים משקפת מעבר זה מהנצחה כוללת להנצחה אינדיבידואלית, וכמוה גם חדר הזיכרון העכשווי.

אם כן, מה בכל זאת גרם להשבת מרחב הזיכרון למרכז ההווה של כפר הנוער? האנדרטה הראשונה בכדורי משתייכת לאנדרטאות שהתבססו על האמונה שמדובר

55. עזריהו, 1995.

56. ויצטום ומלקינסון, 1993.

57. מוס, 1990.

58. כץ, 2006.

במלחמת אין-ברירה ובערכים חברתיים שהיו בעבר הלא רחוק חלק מההסכמה הכללית הרווחת. מטרת האנדרטה, כמו מטרתן של אנדרטאות אחרות שהוקמו באותן השנים, הייתה להשריש ולהעמיק את הנאמנות לערכים לאומיים משותפים וכן לבנות זהות לאומית. הגורם המאחד והמשותף באנדרטה הוא היות הנפלים תלמידים ובוגרים של כדורי, והיא משלבת את דמות הבוגר, האדמה ותצפית לנוף. היא הוקמה בשטחו של מוסד חינוכי ולא באתר קרבות, לא להנצחה של לוחמים בחיל או ביחידה. אופי האנדרטה וסגנונה פיגורטיבי, פסל שצורתו ברורה ומוכרת, ובאמצעותה ביקשו היוזמים להעביר את המסר של המדינה הצעירה – דמות האדם וערכיו בחברה – שראתה ערך מקודש בעבודה ובחקלאות. מטרתה הייתה גם לעורר גאוות יחידה: גאווה להשתייכות למוסד חינוכי שבוגריו היו לוחמים ללא חת והשתתפו בפעולות מכריעות גורל על תקומת ישראל. מצבת הזיכרון בכדורי ייחודית בנוף הסביבה. היא באה לידי ביטוי בנוכחות הפיזית של כמה מרכיבים אלה במרחב הציבורי ומהווה חלק מהסביבה הלימודית ומהשפה החזותית שאליה נחשפים המורים והתלמידים בחיי היום-יום. זה חלק מהדיאלוג שבינה ובין הסביבה, בין שבפעילות אקטיבית ובין שבפעילות פסיבית. מרכיבים אלה הם גם חלק מחווית הביקור של האורחים מן החוץ.

ההנצחה בכדורי היא הוכחה מוחשית בחומר לזיכרון, סוג של עדות המסייעת לפיתוח הסיפור ההיסטורי והקבוצתי של דור הבנים ומסייעת לקבעו ולהנציחו.

רשימת קיצורים ומקורות

אלמוג, תשנ"ז	ע' אלמוג, הצבר – דיוקן , תל אביב תשנ"ז.
בר־און, תשס"א	מ' בר־און, גבולות עשנים: עינים בתולדות מדינת ישראל 1948-1976 , ירושלים תשס"א.
בר־און, 2001	מ' בר־און, זכרון בספר: ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של מלחמת העצמאות, 1948-1958 , תל אביב תשס"א.
גלבר, תשס"ז	י' גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ , תל אביב תשס"ז.
וייס, 1997	M. Weiss, "Bereavement, Commemoration, and Collective Identity in Contemporary Israeli Society", <i>Anthropological Quarterly</i> 70[2] (Apr. 1997), pp. 91–101.
ויץ, תשפ"א	י' ויץ, הָבָא בְּרִכָּה לְנִעָרִים, יחיעם ויץ: חייו, נפילתו, הנצחתו והנצחת בני דורו , ירושלים תשפ"א.

- ויצטום ומלקינסון, תשנ"ג
א' ויצטום ור' מלקינסון, "שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי", בתוך: ר' מלקינסון, ש' רובין וא' ויצטום (עורכים), **אובדן ושכול בחברה הישראלית**, ירושלים תשנ"ג.
- יאנג, 1993
J. E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memories and Meaning*, New Haven 1993.
- ינקלביץ, 2013
א' ינקלביץ, "היה שלום מר פיאט: נתן פיאט ובית הספר החקלאי כדורי הר תבור 1937-1959", **דור לדור** מג (2013).
- ינקלביץ, 2016
א' ינקלביץ, "תאומים שהופרדו בלידתם: ממשלת המנדט ובתי הספר החקלאיים על שם כדורי", **ישראל** 24 (2016), עמ' 213-241.
- ינקלביץ, 2018
E. Yankelevitch, "Creating National Identity through Agricultural Education in Mandatory Palestine", *Polish Political Science Yearbook* 47[2] (2018), pp. 345-354.
- כץ, תשס"ז
י' כץ, **לב ואבן: סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948-2006**, תל אביב תשס"ז.
- לוינגר, 2005
א' לוינגר, "אנדרטאות ומשמעותן", בתוך: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), **ובדמם הבוקר יעלה, זיכרון והנצחה בישראל (אריאל 171-172 [2005])**, עמ' 140-149.
- מוס, 1990
G. L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford 1990.
- סיון, 1991
ע' סיון, **דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון**, תל אביב 1991.
- עזריהו, תשנ"ה
מ' עזריהו, **פולחני המדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנפלים בישראל 1948-1956**, שדה בוקר תשנ"ה.
- עזריהו, תשע"ב
מ' עזריהו, **על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל**, ירושלים תשע"ב.
- עזריהו, תשע"ד
מ' עזריהו, "זיכרון בנוף: האנדרטאות הסמויות מן העין – שלושה מקרים", **קתדרה** 150 (טבת תשע"ד), עמ' 211-238.
- עמיר-פינקרפלד, 1953
א' עמיר-פינקרפלד, **בחייהם: כליל דמויות ממלחמת השחרור**, תל אביב 1953.
- קשתי, תשנ"ג
י' קשתי, **בתי ספר פנימייתיים בצמתים של שינוי בחברה ובתרבות**, תל אביב תשנ"ג.
- רוזנסון ושפנייר, תשע"ז
י' רוזנסון וי' שפנייר, "חברים מספרים על בית הספר על שם ג'ימי – בית הספר על שם אהרן שמי" בבית שמש", **דור לדור** (תשע"ז), עמ' 343-357.

- שלוכליפא, 2005
נ' שלוכליפא, "תבנית נוף מולדתה, האנדרטאות של בתיה לישנסקי", בתוך: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), **ובדמם הבוקר יעלה, זיכרון והנצחה בישראל (אריאל 171-172 [2005])**, עמ' 157-161.
- ש' שלסקי, 2009
ש' שלסקי, "כינון זהות בכפר הנוער: בין שיקום היחיד למשימות הקולקטיב הלאומי", בתוך: י' קשתי (עורך), **הערכה חינוך יהודי ותולדות החינוך: אסופה לזכרו של פרופ' אריה לוי ז"ל**, תל אביב 2009, עמ' 307-329.
- ש' שמיר, 1947
א' שמיר, **הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי זכרון**, תל אביב 1996.
- ש' שמיר, 1947
ש' שמיר, **הוא הלך בשדות**, מרחביה 1947.
- https://www.izkor.gov.il/en_4c49c03f2ffb6cc84d2b92cec9d85ccf